

ДИСКУСІЯ ПІД ЧАС ЗАХИСТУ ДИСЕРТАЦІЇ ОЛЕКСАНДРА ЮРІЙОВИЧА ЗАЙЦЕВА “УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ (1920–1930-ті РОКИ): ГЕНЕЗА, ЕВОЛЮЦІЯ, ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ”

О. Ю. Зайцев (висновки):

1. У 1920–1930-ті рр. на заході України й у колах української політичної еміграції виник і поширився інтегральний націоналізм. “Чинний націоналізм” Д. Донцова, “організований націоналізм” Організації українських націоналістів (ОУН) і “творчий націоналізм” Фронт національної єдності (ФНЄ) були головними українськими різновидами цього загальноєвропейського явища. Відмінності стосувалися не принципових питань, а радше пріоритетів: для Донцова ними були культивування стихійної волі нації до життя, виховання нової вольової української людини; для ОУН – ієрархічна дисциплінована організація, здатна здійснити національну революцію та встановити національну диктатуру; для ФНЄ – формування націоналістичної провідної верстви з усіх станів та суспільних сил української нації. Трансформація українського націоналізму в його інтегральну форму відповідала загальноєвропейським тенденціям, що посилювалися після Першої світової війни, проте мала й особливі підстави, як-от невдалі спроби створити власну державу в 1917–1920 рр. і подальші дії держав-займанців, особливо СРСР, що їх сприймали як загрозу самому існуванню нації.

2. Відправним пунктом історії українського інтегрального націоналізму як окремого ідейно-політичного руху можна вважати постання ідеологічного гурту часопису “Заграва” навесні 1923 р. В розвитку цього ідейного напрямку до Другої світової війни простежуємо три етапи:

1) ідеологічне визрівання (1923–1929); 2) організаційне оформлення й розмежування (1929–1933); 3) радикалізація та посилення тоталітарних тенденцій (1933–1939).

3. Український інтегральний націоналізм був передовсім радикальною ідеологією національного визволення. Його головні цілі – подолання стану, сприйманого як національне гноблення, і створення незалежної та могутньої національної держави, яка охоплювала б як мінімум усі етнічні українські землі та стала б регіональним лідером на сході Європи. Радикалізм ідеології та практики інтегральних націоналістів зумовило трагічне становище, в якому опинилося українське суспільство після Першої світової війни внаслідок комуністичного терору в СРСР і дискримінації у складі польської та румунської держав.

4. Водночас український інтегральний націоналізм належав до типу ідеологій “третього шляху”, що заперечували як ліберальний капіталізм, так і марксистський соціалізм. У межах широко витлумаченого “третього шляху” українські націоналісти прагнули знайти власне місце й особливий український шлях, що виявилось в

культивуванні міфу України як форпосту європейської цивілізації в боротьбі з Росією (Д. Донцов) або найвищого втілення слов'янської культури (М. Шлемкевич), а також в утопічних візіях майбутнього суспільного ладу, які намагалися вивести з української традиції (радше винайденої, ніж справжньої).

5. Як і решта ідейних доктрин “третього шляху”, український інтегральний націоналізм був ідеологією закритого суспільства, для якої характерні дві взаємозалежні тенденції: тоталітаризм і сакралізація політики. Тоталітаризм інтегральних націоналістів виявлявся у прагненні встановити всеохопний контроль над українським суспільним життям і суспільною свідомістю з боку одного політичного угруповання орденського типу. Все ж тоталітарні тенденції, які наростали впродовж 1930-х років, повністю не витіснили демократичних і визвольних елементів, як-от боротьба з національними утисками, колегіальне обговорення рішень, відносна свобода критики всередині організацій тощо.

6. Подібно до багатьох політичних рухів інтегралістського й тоталітарного штибу українські інтегральні націоналісти вдавалися до сакралізації політичного об'єкта, в цьому випадку – нації. Фактично йшлося про формування політичної релігії націоналізму, яка мала охоплювати культ нації, українізоване й наповнене войовничим духом християнство, а також головні культурні й політичні символи українства. Український інтегральний націоналізм витворював власний символічний універсум із розбудованою системою символів, міфів та ритуалів, стрижнем якої був палінгенетичний міф – міф відродження чи нового народження нації в націоналістичній революції та новому світовому порядку, заснованому на пануванні здорових і сильних націй і рас. Проте через низку інституційних і світоглядних перешкод український інтегральний націоналізм не перетворився на політичну релігію настільки, як італійський фашизм або німецький націонал-соціалізм, не кажучи вже про радянський комунізм. Головними перешкодами були відсутність власної держави та глибока вкоріненість традиційної релігії в західноукраїнському суспільстві.

7. Тенденція перетворення націоналізму на релігію була однією з причин протистояння ОУН, з одного боку, та ГКЦ і українського католицького руху – з другого, що сягнуло апогею в 1933–1934 рр. Однак наприкінці 1930-х років відчуття неунікності небезпечних і доленосних подій сприяло зближенню частини духовенства й католицьких активістів з націоналістичним рухом. Одним із підґрунть для цього був міф соціального палінгенезу – важливий складник як інтегрального націоналізму, так і політичного католицизму. Якщо націоналістам йшлося передовсім про духове переродження нації, то для католиків цей міф означав християнське переродження людини, суспільства й нації через відновлення ідеалів “шляхетного середньовічного католицизму” та встановлення *paх Christi in regno Christi*.

8. Ставши на “третій шлях”, український інтегральний націоналізм зазнав сильного впливу фашизму. Хоч українські націоналісти за рідкісними винятками не отожднювали себе з фашизмом, між двома ідеологічними рухами неважко простежити виразні паралелі. Проте фашистська модель має обмежену евристичну цінність для дослідження українського націоналізму, бо не допомагає зрозуміти ні його походження, ані ідейно-політичної еволюції – як у міжвоєнну добу, так і особливо в 1943–1944 рр., в обставинах відкритого протистояння з нацизмом.

9. Найприйнятнішою видається така інтерпретація: фашизм (разом із нацизмом) і радикальна течія українського націоналізму (поряд з іншими аналогічними рухами

недержавних націй) належали до відмінних типів одного суспільного феномена – інтегрального націоналізму.

Фашизм був інтегральним націоналізмом державних, панівних націй, його енергію було спрямовано на тоталітарну реорганізацію держави та підкорення інших народів. Український інтегральний націоналізм становив ідеологію недержавної, поневоленої нації, а отже, насамперед – національно-визвольний рух. Ця відмінність не формальна, а сутнісна: без доступу до держави та її інституцій український інтегральний націоналізм не міг реалізувати свого “фашистського потенціалу”. Доктрина Донцова хоч і виявляла спільні риси з фашизмом, та все ж була ближчою до європейського ідеологічного руху, відомого під назвою “консервативна революція”. Ідеологія та практика ОУН становила радше різновид усташизму (від назви хорватських усташів) – особливого типу революційного інтегрального націоналізму, що розвивається в обставинах відсутності власної національної держави та прагне її здобути й утримати всіма доступними засобами, аж до терору. Проміжне становище між цими двома течіями посідав “творчий націоналізм” – ідеологія ФНС.

10. Новий український націоналізм протистояв не лише зовнішнім ворогам – націоналізмам сусідніх націй-держав та російському більшовизмові – а й внутрішнім ідейним супротивникам – українським консерватизму, комунізму, лібералізму та соціалізму, зазнаючи від прихильників цих течій жорсткої критики. Найпослідовнішою і найпосутнішою була демократична критика інтегрального націоналізму, яка розвивалася у двох напрямках – соціалістичному і ліберальному. Проміжне становище між ними займав лівий ліберал О. І. Бочковський. Хоча дальший розвиток людства пішов радше тим шляхом, який передбачав Бочковський, а не тим, що його накреслював Донцов, демократична критика інтегрального націоналізму не справила значного ефекту в 1930-ті роки – часи найглибшої кризи демократії. Напередодні Другої світової війни інтегральний націоналізм хоч і не був вірою більшості західних українців, однак виявляв найбільшу динаміку й опанував переважну частину політично активної молоді. Це зумовило ту винятково важливу роль, яку він відіграв в українському самостійницькому русі в роки війни.

Зіткнення під час війни з нацистською системою, з одного боку, а з другого – з несприйняттям тоталітарних рис ідеології та практики ОУН більшістю мешканців Наддніпрянської України стимулювало ревізійні тенденції в підпільному націоналістичному русі, який до початку 1950-х років поступово позбувся специфічних рис інтегрального націоналізму й перейшов на демократичну платформу. Незмінною залишалася головна мета – визволення та відродження нації в незалежній державі.

С. В. Кульчицький (відгук):

Інтегральний націоналізм є в розглянутій дисертації і об’єктом дослідження (як європейське явище), і предметом (як його український різновид). О. Ю. Зайцев досліджує тему виключно в рамках міжвоєнного періоду. Здавалося б, це досить віддалений від сучасності період. Тим не менше, народжені тоді ідеї досі живуть, впливаючи на сучасну політичну боротьбу. Тому важливо аналізувати їх під кутом зору науки, без глорифікації або очорнення, без позитивних або негативних емоцій.

О. Ю. Зайцев спокійно, навіть холоднокровно аналізує такі ідейні течії і рухи, як інтегральний націоналізм, фашизм, націонал-соціалізм. На його судження й оцінки впливають наступні події, коли ідеологічні постулати переростали в жахливу практику носіїв тоталітарної ідеології, аж до геноциду. Тільки такий аналіз дозволяє зрозуміти, чому сталися всім відомі злочини часів Другої світової війни.

Ще одним позитивним моментом наукового пошуку дисертанта є розгляд ідей в динаміці. Завдяки цьому можемо прослідкувати, в яких часових рамках формувалися ті або інші складові частини досліджуваних ідеологій, хто вносив до них доповнення й уточнення.

Якщо не зараховувати першу з перелічених в авторефераті статей 1995 року, то О. Ю. Зайцев почав друкувати статті на обрану тему з 1998 р. Тобто він перебуває в темі півтора десятиліття. Більшість докторських дисертацій, які претендують на захист, тепер готуються в менші терміни. Але слід взяти до уваги, що докторських дисертацій, присвячених інтелектуальній історії, в усій Східній Європі не так багато. Дисертація О. Ю. Зайцева – одна з них, і вже це засвідчує її високу наукову цінність.

Поряд з 35-ма публікаціями О. Ю. Зайцев має книгу, яка до дрібниць повторює текст дисертації. Отже, світова наукова громадськість ознайомена з положеннями, які фігурують в дисертації. Слід додати, що ці положення дисертант оприлюднив на 15 наукових конференціях в семи країнах Європи.

Джерельна база дисертації солідна: вісім архівосховищ – українських, російських, польських, кілька десятків періодичних видань, мемуарна література, наукова література на шести мовах, а всього в тексті згадані 750 назв.

Структура дисертації – струнка. О. Ю. Зайцев використав дозволений обсяг (400 стор.). Він приділив вагому частину праці (79 стор.) історіографії, джерелам та методології, деяку увагу (46 стор.) – розгляду критики інтегрального націоналізму, а весь обсяг, що залишався, віддав аналізу трьох складових частин предмету дослідження – чинному націоналізму Дмитра Донцова (81 стор.), організованому націоналізму ОУН (84 стор.) і творчому націоналізму Фронту національної єдності (44 стор.). Складається враження, що дисертант готував свою кваліфікаційну працю на підставі багатьох попередніх текстів, ретельно відбираючи їх за багатьма критеріями.

Перша публікація дисертанта (1998) присвячувалася порівняльним характеристикам українського націоналізму і фашизму. Компаративний аналіз українського інтегрального націоналізму, фашизму і націонал-соціалізму перебуває в центрі цього дослідження і визначає його актуальність. Тут я можу посперечатися на свою статтю в газеті “День”. Я згадував в ній, що вожді сучасної Росії ототожнюють всіх, хто прагне утвердити незалежність України, з бандерівцями, а бандерівців – з фашистами. Виходить так, що Кремль переслідує в Україні благородну мету – викоренити фашизм. Однак таке твердження позбавлене ґрунту у багатьох аспектах, серед яких треба згадати основний: в Німеччині ніколи не було фашизму. Коли німецькі націонал-соціалісти прийшли до влади, Й. Сталін наказав називати їх фашистами, щоб термінологічно не ототожнювати гітлерівський соціалізм з ленінським.

Російська пропаганда витягує на перший план короткочасний (до 30 червня 1941 р.) період співробітництва бандерівців з гітлерівською Німеччиною, оминаючи співробітництво сталінського Радянського Союзу з Гітлером, яке було перерване, до речі, не з ініціативи Сталіна. Щоб причини співробітництва українських націоналістів з нацистами стали зрозумілими, потрібно досліджувати цю тему як на подієвому рівні (що давно зроблено у світовій історіографії), так і на ґрунті ідеології, що й робить О. Зайцев. Якраз цей останній сюжет в історіографії трактується надзвичайно політизовано, тобто ідеї націоналістів або глорифікуються, або характеризуються як злочинні. Прагнучи підійти до теми суто по-науковому, дисертант все-таки ризикує привернути на себе вогонь з боку обох таборів, які

протистоять одні одному. А третейський суддя, тобто широка громадськість, з підозрою дивитиметься на спроби дисертанта залишатися на ґрунті безсторонньої науки. Адже люди можуть сприймати передвоєнні ідеологічні постулати у націоналістів і нацистів, які збігаються, тільки в комплексі з власною пам'яттю про війну, особливо про воєнні злочини гітлерівців. Не можна замовчувати збігів в ідеології хоча б тому, що негайно знайдеться той, хто винесе на суд громадськості таке замовчування. Потрібно здійснювати порівняльний аналіз системно, підкреслювати докорінну відмінність носіїв нацистської ідеології від носіїв ідеології інтегрального націоналізму за ознакою наявності або відсутності державності і відмовитися від спроб глорифікувати націоналістів через те, що вони боролися за свободу і незалежність України. Наскільки справився з цим завданням О. Зайцев?

Дисертант цілком справедливо вказує, що погляд на нацизм як особливий різновид фашизму залишається в наш час панівним (с. 109). Сам він теж вважає, що націонал-соціалізм – це найуспішніша форма фашизму (с. 106). Він постійно оперує поняттями “італійський фашизм” і “німецький фашизм”. Разом з тим, здійснюючи системний аналіз, він знаходить немало рис, присутніх у фашизмі і відсутніх в нацизмі *vice versa*. Вистачить вказати, що Б. Муссоліні зводив фашизм до культу держави, тоді як А. Гітлер – до культу нордичної раси, під якою мав на увазі передусім німецьку. Все-таки треба не забувати, що фашистська Італія і нацистська Німеччина були союзниками у війні, і одна ця зовнішня обставина об'єднує фашизм і нацизм набагато тісніше, ніж збіги в ідеології. До речі, за зовнішніми ознаками націонал-соціалізм стояв ближче до комуністичного соціалізму, ніж до фашизму. Нарешті, не слід забувати пряму заборону Сталіна називати гітлерівців націонал-соціалістами. Ліві сили в Західній Європі підпорядковувалися цій забороні. Що ж до аргументації О. Зайцева щодо недоречності терміна “український фашизм”, яка розсипана по всій дисертації і стосується більшою мірою нацизму, а не фашизму, то з нею можна тільки погодитися.

Кілька слів про вживання терміна “тоталітаризм”, яким об'єднувалися в роки “холодної війни” всі три країни з диктаторськими режимами – нацистська Німеччина, фашистська Італія та комуністичний СРСР. О. Зайцев стверджує: “На практиці фашистська держава не досягла такого рівня тоталітарного контролю над суспільством, як радянська чи навіть нацистська” (с. 104). Отже, максимальний контроль держави над суспільством був, на його думку, саме в Німеччині, а мінімальний – в Італії. Не хочу полемізувати з дисертантом, але варто прояснити свою позицію.

Я взагалі відділяю за ознакою взаємовідносин держави і суспільства комуністичні держави від демократичних або тоталітарних. Суть в тому, що при комунізмі держава уперше в історії людства не стала над суспільством, а увійшла в нього усіма своїми інститутами, не втрачаючи своєї ідентичності. Натомість суспільство, теж уперше в історії, набуло кістяк у вигляді вертикалей влади – партійної, радянської і чекістської, які сходилися на вершині в одну точку. Якраз одна ця точка й височіла над суспільством. Всі горизонтальні, тобто економічно незалежні від держави інститути, які завжди структурують суспільство, націю або клас, не будучи цілісним кістяком таких спільнот, були або знищені, або вертикалізовані на засадах “демократичного централізму”. Тому всі вертикалі влади мали горизонтальні відростки в товщі суспільства. Внаслідок цього суспільство втратило власну ідентичність і атомізувалося. Контроль за ним став залежати тільки від ефективності організаційно-технічних засобів, якими розпоряджалися люди на вершині влади. Звичайно, комуністичний режим

можна назвати тоталітарним, але як тоді називати диктаторський режим принципово іншого типу? Хай уже він називається комуністичним, це буде справедливо.

Присвячений аналізу чинного націоналізму розділ дисертації я вважаю найбільш оригінальним і науково цінним. Мабуть, “донцовізм” (таким терміном користується дисертант на с. 188) ніколи раніше не виглядав таким системно упорядкованим і переконливим. Мені здається, що ми до праці О. Зайцева недооцінювали постать Д. Донцова.

Виявляючи ідеологічне обличчя Донцова, дисертант задумується, чи був він фашистом? Визнає, що існує низка збігів з фашизмом, більшою мірою – з нацизмом, але є й істотні відмінності (с. 217–218). Слід послуговатися, мабуть, терміном “донцовізм”. За цим терміном стоїть фігура одиної людини без постійних засобів матеріального існування, тоді як за термінами “фашизм” і “нацизм” стоять держави і народи. Але під кутом зору ідеології доктрина Донцова має всі підстави вивчатися як оригінальне вчення, на фундаменті якого розвинулася ідеологія українських націоналістів.

Звичайно, ми не повинні вітати думки Дмитра Донцова, систематизовані в цій дисертації (монографії). Дозволю собі зупинитися тільки на одному пункті. Розглядаючи сюжет під назвою “Росія – цивілізаційний ворог”, дисертант зауважує, що Донцов вилучав з текстів у редактованому ним журналі все те, що могло свідчити про схожість у чомусь між Росією та Україною (с. 175). Полемізую я в тут не з дисертантом, а з Донцовим. Якраз між Росією і Україною було і є більше схожості, ніж між будь-якими іншими двома країнами з усіх можливих. Одночасно вони цивілізаційно різні. Визнаю, що поєднати ці два протилежні твердження дуже важко, але так воно є. Схожість пояснюється шістьма віками співіснування в межах Київської Русі, після чого – трьома з половиною століттями політичної, економічної і культурної асиміляції в Російській імперії. Дуже висока подібність обох народів призвела в кінцевому підсумку до прагнення правлячих кіл Росії привласнити не тільки історичну спадщину українського народу, не тільки його первинну самоназву, але й сам цей народ, оголосивши його гілкою єдиного російського племені. Тим не менше, за два століття між розпадом Київської Русі і Переяславською радою український народ остаточно сформувався як спільнота, відмінна від російської. Її окремішність залишається безспірною, але це доводиться утверджувати майданами.

Визначаючи в наступному розділі збіги й відмінності в ідеології ОУН і фашистській, О. Зайцев цитує статтю представника ОУН в Італії Євгена Онацького, який писав: “чимало українських націоналістів почало називати себе залюбки українськими фашистами й шукати підтримки у італійських фашистів. Вони не добачали, що між українським націоналізмом і італійським фашизмом лежить неперехідна поки що прірва. Фашизм є націоналізмом нації державної” (с. 299).

Плани на майбутнє у націоналістів були різні. О. Зайцев знаходить серед них затягати імперіалістів, які бажали створити державу не тільки на етнічних землях, але до Волги й далі. У “Военній доктрині” Колодзинського йшлося навіть про Казахстан. А Ярослав Стецько у рефераті “Українська національна революція” розповів про майбутню долю національних меншин в тій українській державі, яку оунівці бажали будувати: “всякі меншини поза жидами, для яких будуть гетта, будуть зденаціоналізовані й засимільовані всіма доцільними засобами..., так і фізичними засобами, коли це останнє буде потрібне і доцільне” (с. 259). Отже, маючи справу з такими діячами, глорифікувати українських націоналістів – невдячна річ. Дисертація й відповідно книга О. Зайцев – зразок об’єктивного й чесного висвітлення нашого минулого.

Звичайно ж, опонент повинен вишукувати недоліки. Та відпрацьовані речення на всіх 400 стор. дисертації дають мало шансів на це. Все-таки дещо вдалося знайти.

1. Відкривши “Зміст” при першому знайомстві з дисертацією, я мало не занурився у напівзабуту радянську дійсність. Підрозділ 1.1.2. формулювався так: Екстремістська форма українського буржуазного націоналізму. Термін з трьох слів наводився без лапок, як реально існуючий. Це ж повторилося на стор. 30, де починався цей підрозділ. Щоправда, на стор. 61 це словосполучення уже було взяти в лапки. Двічі термін повторювався на стор. 35, і теж з лапками.

2. Характеризуючи історіографію, О. Зайцев сторінку тексту (с. 29–30) присвячує розглядові книги І. Гаврилова “Західна Україна у 1921–1941 рр. Нарис історії боротьби за державність”, яка була надрукована у Львові в 2012 р. (472 с.). Книга, автор якої веде генокод українського етносу з часів трипільської археологічної культури і солідаризується із “збройними акціями” проти євреїв, не може фігурувати серед наукової літератури. Тим часом цю працю О. Зайцев називає в дисертації “значною”, а в монографії “поважною” (с. 31). Мабуть, за кількістю сторінок.

3. Нарешті, останнє зауваження. Воно стосується полеміки між Вацлавом Липинським і Дмитром Донцовим. Обидва залишили яскравий слід в національній історії, але у двобої між собою вони не завжди були стримані. У знаменитих “Листах до братів-хліборобів” Липинський звинуватив Донцова в тому, як цитує дисертант, що той “заливає своєю скунсовою смердючою течією творчу українську працю” (с. 152). Донцов та його соратники теж не пасли задніх. Високоповажний крайовий провідник ОУН в Галичині Зенон Пеленський, як повідомляє нам результати своїх архівних пошуків дисертант, так висловився з приводу цього двобою: “націоналістичні шпильки в дупу” (с. 154 дисертації, с. 170 – монографії). Щоправда, в дисертації і монографії вживалося не це польське слово, а соковитий український відповідник, який я не наважуюсь навести.

Коли дисертант припиняє цитувати і користується власною аргументацією, то все виходить стримано й переконливо. Особливо сподобалася мені критика В. Поліщука, який доводив тотожність українського інтегрального націоналізму фашизму. О. Зайцев упіймав Поліщука на порушенні законів формальної логіки і порівняв його логічний виверт із силлогізмом: “всі люди смертні, отже, всі смертні – люди” (с. 36).

Дисертацію О. Ю. Зайцева можна розглядати як кваліфікаційну працю, яка робить вагомий крок уперед в дослідженні певної галузі знань. Вона цілком відповідає встановленим Державною атестаційною комісією вимогам та критеріям для докторських дисертацій. Вона є завершеною і цілком самостійною роботою, що увійшла вже до наукового обігу і здобула схвальні відгуки наукової громадськості. В рецензіях особливо підкреслюється актуальність зроблених висновків.

Автор змушує всіх нас більш чітко розуміти суть українського інтегрального націоналізму та його місце в системі доктрин міжвоєнного періоду. Поставлені ним дослідницькі завдання виконані.

О. Ю. Зайцев (відповідь на зауваження):

Я щиро дякую Станіславу Владиславовичу. Хочу сказати, що вважаю для себе великою честю, що такий видатний історик погодився бути моїм опонентом.

Фактично сперечатися мені ні з чим. Я лише хотів би пояснити, де в мене вживається термін “екстремістська форма українського буржуазного націоналізму”. Наводжу чотири концепції, які я виокремлюю в історіографії, і всі ці концепції намагаються характеризувати власними словами авторів цих концепцій. У наступному пункті у мене

також без лапок вжито назву “Український фашизм”, що не значить, що я з цим погоджуюсь. Так само й “екстремістська форма українського буржуазного націоналізму”. А там, де я висловлюю своє ставлення до цієї концепції, я беру в лапки “український буржуазний націоналізм”, щоб було зрозуміло, що це не моя концепція.

І хотів би виступити на захист себе, і відсутнього тут Ігоря Гаврилова. Я і сам критикую його багато за що, і присвятив цілу сторінку критиці деяких положень Ігоря Гаврилова. Тим не менше, я не став би вилучати його, так би мовити, з канону науки, тому що там, де Ігор Гаврилів пише у своїй сфері, його твердження спірні, але все ж таки наукові. Там, де він сягає трипільської культури – там, справді, не зовсім переконливі й нічим не аргументовані твердження. Я не став би так категорично твердити, що Ігор Гаврилів солідаризується зі збройними акціями проти євреїв. Навіть навпаки, він намагається захистити ОУН від звинувачень у антисемітизмі, але робить це, на мій погляд, у дуже невдалий спосіб, який справді викликає асоціації з тим-таки антисемітизмом. Докладніше в моїй книжці.

В. Є. Голубко (відгук):

Зауваження:

1. Розділ 2 дещо переобтяжений розглядом політологічних проблем, які не є предметом дослідження. У розділах 4–6, можливо, занадто багато міститься загально-новідомого описового матеріалу, приміром про політичну біографію Д. Донцова (с. 141–157), чи стислий нарис виникнення та діяльності ОУН у міжвоєнний період (с. 222–240).

2. Розглядаючи витoki українського інтегрального націоналізму, автор датує їх початком 1920-х років. А куди ж тоді віднести український націоналізм перед Першою світовою війною, репрезентований М. Міхновським? Якою була його політична філософія як засновника модерного українського націоналізму? Очевидно, відповіді на ці питання є важливими, аби зрозуміти, яку роль у подальшому для розвитку цієї доктрини відіграв Д. Донцов, зайнявши у міжвоєнне двадцятиліття місце провідного українського націоналістичного публіциста і теоретика. Це останнє особливо важливе позаяк наприкінці свого життя він заперечував роль М. Міхновського, стверджуючи, що не Міхновський, а він, Донцов, “назву та ідею націоналізму виніс на форум політичний ... в 1926 році”. З огляду на це, в дисертаційній роботі вартувало б повернутися до коренів українського націоналізму початку ХХ ст., речником якого виступав М. Міхновський. Власне на приматі держави він акцентував увагу у програмі РУП “Самостійна Україна”, коли писав, що “кожна нація хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави ... , що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим необмежану змогу всестороннього розвитку ... , державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин”. Це ж стосується оцінки його поглядів на роль української еліти у державотворчих процесах, засобів досягнення національної незалежності, його бачення соціального та державного устрою України після здобуття незалежності. Іншими словами, сюжет “двох націоналізмів” – М. Міхновського та Д. Донцова – було б бажано включити у текст роботи.

О. Ю. Зайцев (відповідь на зауваження):

Щиро дякую професорові Голубку за такий відгук, дуже, я б сказав, прихильний до мене. Нема такого, з чим я категорично не погоджувався. Я лише хотів би відповісти на запитання, яке ставить професор Голубко: яка ж сила мала найсуттєвіший

вплив у 30-х роках? На це запитання важко відповісти, з тієї причини, що соціологічних опитувань тоді не проводили, і ми можемо спиратися лише на певні оцінки. Скажу чесно: я не можу довести протилежну думку. Але я хотів би термінологічно розрізнити: одна справа, коли ми говоримо, що інтегральний націоналізм не був панівною течією, а інша справа, як це формулює професор Голубко, “вплив на перебіг політичних процесів у тогочасному західноукраїнському суспільстві”. Якщо навіть ми подивимося на результати виборів 1938 року, коли, незважаючи на бойкот різних українських партій, все ж таки виборці прийшли на виборчі дільниці, і сотні тисяч голосували за УНДО, ми побачимо, що УНДО, хоча втрачало вплив, але все-таки залишалося достатньо впливовою партією. Але якщо ми подивимося на реальний вплив на перебіг політичних процесів, на зміни, то ми повинні визнати, що саме ОУН була найбільш динамічною силою, і на перебіг політичних процесів, можливо, найбільшою мірою впливала вона, і тут професор Голубко має цілковиту рацію.

Наступне зауваження: що розділ 2 переобтяжений розглядом політологічних проблем. Оглядаючись назад, погоджуюся, що можна було цей розділ скоротити.

І що стосується Міхновського, то дозвольте мені відповісти на це зауваження після відгуку Івана Казимировича Патриляка, тому що багато в чому зауваження перегукуються.

І. К. Патриляк (відгук):

У вступі до книги “Ідентичність націй” відома сучасна дослідниця теорії націй та націоналізму Монтсеррат Гібернау описала цікавий випадок зі свого життя: “2000 року я відвідала Монреаль і місто Квебек для участі в конференції, присвяченій націоналізму. На вступному засіданні після доповіді, автор якої рішуче обстоював право квебекців на самовизначення, хтось із присутніх заперечив йому, мовляв, уся та риторика про партнерство з Канадою і демократичний квебекський націоналізм фальшива. Він охарактеризував себе як англоканадця, що почувается в Квебеку відштовхненим, і сказав, що вже наслухався ненастанних вимог більшої автономії з боку квебекців, “тоді як насправді, – за його твердженням, – вони прагнуть незалежності. – І додав: Як можна дозволити таке? Та ж ви лише провінція Канади. Хто ви, по-вашому?” “Ми нація”, – відповів промовець”. (Гібернау М. Ідентичність націй. – Київ: Темпора, 2012. – С. 7.).

Цитований вище невеличкий уривок надзвичайно промовисто свідчить про те, що націоналізм не лише був “...політичною силою, яка визначала особливості європейської та світової історії впродовж останніх двох сторіч значно більшою мірою, ніж ідеї свободи та парламентської демократії чи ідеї комунізму” (Альтер П. Націоналізм: проблема визначення // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ: Смолоскип, 2000. – С. 211), але й продовжує залишатися могутнім “світовим гравцем”, незважаючи ні на рівень заможності держави, ні на вкоріненість демократичних практик у суспільстві, ні на її історичні традиції.

Україна також була і залишається частиною цієї глобальної тенденції, котра вказує на важливу роль націоналізму як ідеології та політичної практики в історії нашого народу впродовж всієї новітньої доби. Особливо динамічний розвиток націоналістичних ідей та організованих націоналістичних рухів припав на міжвоєнний період, який очевидно потребує особливо прискіпливого та всебічного дослідження. Абсолютно зрозуміло, що, ігноруючи або профануючи вивчення феномена українського націоналізму 1920–1930-х років, ми наражаємося на небезпеку опинитися

перед загрозою цілковитого нерозуміння історичних процесів, які відбувалися і продовжують тривати в нашому суспільстві.

Підкреслимо, що сучасна вітчизняна історіографія демонструє поступове дистанціювання від соціального замовлення й потрохи окреслює власний автономний простір, який функціонує не на засадах мінливої політичної кон'юнктури, а за принципами наукового пізнання. Здобувши та усвідомивши це право, українські вчені прагнуть відстояти суверенітет фундаментальних досліджень, синхронізувати свої зусилля зі світовим науковим процесом. Яскравим свідченням цього є поява рецензованої праці.

Попри те, що в останні двадцять років ця тематична ніша привертала до себе чи не найбільшу увагу істориків, її актуальність залишається безперечною. Нинішній етап її освоєння характеризується подоланням ідеологізації текстів, аполетизації чи, навпаки, демонізації українського націоналізму й спробами виходу на широкі асоціації, теоретичні узагальнення, історико-правові інтерпретації.

Поряд з фаховою критикою доробку авторів, які опрацьовують вказану проблематику, це має врешті-решт завершити суспільну легітимізацію й історіюписання ідеології та практики українського націоналізму, його перетворення на самостійний напрям дослідження. Це видається тим більше необхідним з огляду на потребу суспільства й держави в неупередженому, всебічному знанні про цю складну сторінку нашого минулого.

Виходячи зі сказаного вище, можемо констатувати, що дисертаційне дослідження О. Ю. Зайцева присвячене надзвичайно актуальній темі, сама постановка якої вказує на новизну та піонерський характер роботи.

Структура рецензованої дисертації О. Ю. Зайцева є достатньо чіткою, логічною і послідовною, відображає сформульовані дисертантом завдання та мету його наукової праці.

У вступі автор дисертації обґрунтовує вибір теми дослідження та її актуальність з точки зору сучасних тенденцій розвитку історичних наукових досліджень. Мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження також повністю обґрунтовані згідно з дисертаційною проблематикою. Вибір хронологічних меж дисертації обґрунтований, він окреслюється міжвоєнною добою в історії України, або часом “від закінчення активної фази збройної боротьби за незалежність (1921) до початку Другої світової війни” (с. 11). Тобто періодом формування найбільш радикальних течій в українському націоналізмі, охарактеризованих автором як “інтегральний націоналізм”.

У вступній частині дисертант також стисло описав методи дослідження, надзвичайно рельєфно окреслив наукову новизну одержаних результатів і практичну значимість дисертаційної роботи.

У першому розділі “Огляд історіографії та джерел” здійснено аналіз ступеня наукової розробки теми й охарактеризовано стан джерельної бази.

Слід прийняти до уваги те, що автор ґрунтовно проаналізував наявні історіографію, застосувавши до її поділу не традиційний “хронологічний”, “географічний”, “методологічний” чи “парадигмальний” підхід, а принцип групування за “концептуальним наповненням” (с. 16) виділивши чотири основні концепції за головними підходами до інтерпретації такого явища, як український націоналізм 1920-х – 1930-х років. “Усе їхнє розмаїття, – пише вчений, – можна умовно звести до чотирьох концепцій, згідно з якими згаданий рух був: 1) формою самовираження нації, 2) екстремістською формою українського буржуазного націоналізму, 3) українським фашизмом, 4) інтегральним націоналізмом недержавної нації” (с. 16–17). При цьому варто підкреслити,

що дисертант не захоплюється категоричністю своїх тверджень і цілком слушно вказує на “умовність” виокремлення чотирьох історіографічних концепцій і зарахування того чи іншого дослідника до певного історіографічного напрямку (с. 17).

Джерелознавчий аналіз показав, що робота ґрунтується на репрезентативній джерельній базі, представлена різними видами і типами джерел. Зокрема науковець виокремлює шість джерельних груп, використаних під час написання дисертації: “1) ідеологічні й доктринальні праці, політична публіцистика; 2) документи політичних організацій; 3) листування; 4) документи правоохоронних органів; 5) інформаційні та пропагандистські матеріали преси; 6) мемуари” (с. 55). Слід наголосити на тому, що висвітлення маловідомих і надзвичайно цікавих аспектів ідеологічних дискусій у націоналістичному середовищі 1920-х – 1930-х років, розкриття окремих раніше невстановлених фактів з історії діяльності українського націоналістичного підпілля, стало можливим завдяки масштабній евристичній роботі, здійсненій О. Ю. Зайцевим у вітчизняних і зарубіжних архівних установах, введенню до наукового обігу низки документів, які до цього часу ігнорували дослідники.

Окремо підкреслимо активне використання в дисертаційній роботі суттєвого масиву епістолярію, який дозволив прослідкувати вплив особистих стосунків між провідними ідеологами та практиками українського націоналістичного руху 1920-х – 1930-х років, на формування відповідних ідеологічних схем і їхнє втілення в життя.

У другому розділі “Методологічні й теоретичні основи” дисертант послідовно розкриває методологічні принципи, покладені в основу дослідження (с. 62–65), формулює основну теоретичну модель інтегрального націоналізму (с. 65–75) та окреслює допоміжні теоретичні моделі, котрі застосовані в ході наукової роботи (с. 75–91).

Важливо наголосити, що дисертант цілком обґрунтовано відмовився від застосування традиційних для української історіографії методологічних “принципів історизму та об’єктивності” і зробив вдалу спробу написати дослідження в жанрі інтелектуальної історії.

Необхідно підкреслити, що сумлінно аналізуючи теоретичні моделі “інтегрального націоналізму”, створені попередниками (с. 65–72), дисертант реконструював “ідеально-типову доктрину” інтегрального націоналізму (с. 72), запропонував власне робоче визначення цього явища (с. 73).

Обґрунтованим і вмотивованим є вибір дисертантом допоміжних теоретичних моделей, які дозволили йому всебічно проаналізувати досліджуване явище, ввести його у широкий порівняльний контекст, зробивши можливою максимально повну реалізацію поставлених наукових завдань.

Третій розділ “Історичний контекст” присвячено автором надзвичайно важливому завданню – висвітленню історії інтегрального націоналізму в різних частинах європейського континенту та характеристиці політико-ідеологічного життя українського суспільства у міжвоєнні роки.

У підрозділі 3.1. “Інтегральний націоналізм у Західній Європі” вчений, послідовно дотримуючись переконання, що італійський фашизм та німецький національний соціалізм є певними революційними формами інтегрального націоналізму державних націй, викладає стислий огляд ідейного становлення французького інтегрального націоналізму (с. 95–102), італійського фашизму (с. 102–107) та німецького нацизму (с. 107–112). Наголосимо, що саме ці три ідеологічні течії “інтегрального націоналізму”, на думку дисертанта, “мали найбільший вплив на український націоналізм” (с. 95).

Наступний підрозділ 3.2. “Інтегральний націоналізм у Східній Європі” охоплює стислий, але систематичний виклад історії становлення та розвитку низки радикальних націоналістичних рухів (які вчений вважає найбільш подібними з українським націоналізмом 1920-х – 1930-х рр.) у Польщі (с. 113–121), Румунії (с. 121–127) та Хорватії (с. 127–129) в період між двома світовими війнами.

Заключний параграф третього розділу вводить читача в “український контекст” формування вітчизняного інтегрального націоналізму, окреслюючи головні чинники життя українського суспільства, які зробили можливою появу радикальної форми українського націоналізму в міжвоєнний період.

Виклавши зовнішній та внутрішній контекст розгляду українського інтегрального націоналізму, дисертант у наступних розділах переходить до безпосереднього аналізу трьох основних його різновидів: “чинного”, “організованого” і “творчого” націоналізмів, а також огляду критики націоналістичної доктрини. Зокрема у четвертому розділі дисертації “Чинний націоналізм” проаналізовано ідеологічну концепцію, створену Д. Донцовим. П’ять підрозділів цього розділу послідовно присвячені висвітленню інтелектуальної та політичної біографії Д. Донцова (с. 141–157), його ідеологічній доктрині (с. 157–174), образу ворога, створеного публіцистом (с. 174–188), аналізу базових соціальних міфів, які, пронизуючи творчість Д. Донцова, надаючи його світоглядним концепціям “ерзац-релігійного” та міфологічного забарвлення (с. 188–206), а також проблемі співвідношення донцовської ідеологічної концепції з ідеологією фашизму (с. 206–220).

Вважаємо за потрібне наголосити, що під час написання четвертого розділу дисертації дослідник продемонстрував глибоку обізнаність з найдрібнішими деталями інтелектуального спадку Д. Донцова, вдало показав, як зовнішні житейські обставини, особисті стосунки, європейські ідеологічні та філософські концепції впливали на творчу еволюцію Дмитра Івановича.

П’ять параграфів п’ятого розділу “Організований націоналізм” послідовно присвячені дослідником розгляду формування та практичної роботи Організації українських націоналістів у період перед Другою світовою війною (с. 222–240), ідеології та політичній стратегії ОУН (с. 240–260), питанням сакралізації нації в ідеологічних концепціях оунівських інтелектуалів (с. 260–272), взаєминам ОУН з легальними українськими політичними партіями (с. 272–286), ставленню організованого українського націоналістичного руху до фашистських ідеологічних постулатів і практик (с. 286–305).

Серед особливих здобутків дисертанта в п’ятому розділі, на нашу думку, слід виокремити детальну “реконструкцію” процесу “народження” ОУН і внутрішньо-організаційних дискусій, що супроводжували цей процес.

Малодослідженій в українській історіографії проблемі становлення і розвою “творчого націоналізму” та діяльності основного носія цієї ідеології – Фронту національної єдності, присвячено три підрозділи шостого розділу дисертації. Фактично, О. Ю. Зайцев став першим українським дослідником, який надзвичайно глибоко і всебічно проаналізував практичну діяльність ФНЄ (с. 306–315), її ідеологічну доктрину (с. 315–334) та взаємини цієї організації як з “легальним сектором” українського політикуму, так і з конкурентами з ОУН (с. 334–348).

Останній розділ дисертації “Критики інтегрального націоналізму”, присвячений ідейній полеміці, що розгорнулася навколо світоглядних засад радикального

українського націоналізму 1920-х – 1930-х років. Здобувач прискіпливо виявляє та всебічно аналізує всі головні “ідеологічні” претензії, які до інтегрального українського націоналізму висловлювали критики з консервативного (с. 350–370), комуністичного (с. 370–382) й демократичного таборів (с. 382–394).

У висновках дисертації О. Ю. Зайцев підсумовує і наводить положення, які відповідають поставленим завданням і засвідчують про високий науковий рівень та новизну отриманих у дисертації результатів.

Дисертаційна робота О. Ю. Зайцева є актуальною як з точки зору сучасних наукових досліджень з історії України, історії українського націоналізму 1920-х – 1930-х років, так і з історії вітчизняної політичної думки. При цьому слід зауважити, що дисертація має теоретичне і практичне значення, оскільки відкриває можливість для подальших наукових досліджень з історії України міжвоєнного періоду та актуалізує значну групу невідомих досі джерел.

Докторська дисертація О. Ю. Зайцева є завершеною працею, в якій розв’язано низку важливих наукових проблем, отримано нові, вагомі, документально та логічно обґрунтовані результати, котрі є важливим внеском в теорію і практику вітчизняної історичної науки.

Високо оцінюючи дисертацію О. Ю. Зайцева, вважаємо за необхідне висловити деякі зауваження та побажання:

1. У підрозділі 2.1. “Джерельна база”, розглядаючи документи правоохоронних органів (с. 59–60), дисертант лише констатував, що до них належать “інформаційні повідомлення, звіти й аналітичні матеріали” не здійснивши повноцінного й комплексного видового аналізу цих документів і не акцентувавши увагу на тому, як той чи інший вид цих специфічних джерел був використаний у дослідженні;

2. Висновок до першого розділу на три чверті стосується історіографічного огляду, тоді як висновок щодо джерельної бази роботи обмежується лише одним реченням-констатацією: “Наявна джерельна база дозволяє по-новому дослідити й інтерпретувати принаймні частину перелічених питань і є цілком достатньою для виконання завдань, сформульованих у вступі до цієї праці” (с. 61);

3. У підрозділі 2.2., формулюючи теоретичну модель інтегрального націоналізму, дисертант, на нашу думку, невмотивовано обминув увагою твори М. Міхновського, які побачили світ на зламі ХІХ–ХХ ст. і містили в собі більшість базових доктринальних ознак інтегрального націоналізму;

4. Аналізуючи форми інтегрального націоналізму в Західній Європі, здобувач пише: “Я розгляну лише три західноєвропейські різновиди цього руху, які мали найбільший вплив на український націоналізм, – французький інтегральний націоналізм, італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм” (с. 95). У цьому реченні, на наше переконання, закладено низку некоректних тверджень. По-перше, чому дисертант априорі визначає, що саме вказані вище три західноєвропейські радикальні ідеології мали “найбільший вплив” на український націоналізм? По-друге, дослідник ігнорує інші важливі західноєвропейські впливи на ідеологію націоналізму – іспанський фалангізм та франкізм, а також ірландський республіканський націоналізм. По-третє, теза про те, що італійський фашизм та німецький нацизм були тільки “різновидами” інтегрального націоналізму видається нам не надто обґрунтованою, адже відомо, що фашизм був поєднанням, міксом ідей інтегрального націоналізму, немарксистського соціалізму, італійського революційного синдикалізму, соціального дарвінізму, абсолютизованого

етатизму тощо. Нацизм, у свою чергу, теж був сумішшю інтегрального націоналізму, немарксистського соціалізму, расизму, юдофобії тощо. Сам автор визнає, що ці доктрини були надзвичайно гібридними: “Загалом італійський фашизм був сумішшю інтегрального націоналізму з крайнім етатизмом...” (с. 107). “Німецький націонал-соціалізм поєднав інтегральний націоналізм із крайнім расизмом...” (с. 112). Тобто, якщо вони (фашизм та нацизм) були сумішшю/гібридом, то чи могли вони водночас бути “різновидом” інтегрального націоналізму, як про це автор пише на с. 95. Використовуючи мову біології, їх можна назвати “міжвидовими гібридами”, які успадковують певні риси від батьківських видів, але не належать до жодного з них;

5. Подаючи огляд інтегрального націоналізму в Східній Європі, дисертант звертає увагу тільки на декілька рухів: польську енденцію, румунських легіонерів та хорватських усташів. При цьому поза увагою залишаються такі надзвичайно важливі структури як Внутрішня македонсько-одринська революційна та Внутрішня македонська революційна організації (які, до речі, як організаційне знамено використовували червоно-чорний стяг, своїми гаслами вважали кличі: “Свобода або смерть” та “Македонія для македонців”, а їхній пресовий орган називався “До зброї”), угорські гунгаристи, словацькі глінковці, радикальні націоналістичні рухи в державах Балтії та Фінляндії;

6. Дещо суперечні, на наш погляд, твердження щодо оцінки ідеології Д. Донцова вміщено на с. 222 дисертації. Зокрема на початку сторінки дослідник пише: “Ідеологія Донцова може слугувати парадигматичним зразком інтегрального націоналізму навіть більшою мірою, ніж первинний інтегральний націоналізм Моррасса”. А через декілька абзаців уже стверджує, що: “Ідеологія Донцова в міжвоєнну добу дедалі більше наближалася до фашизму, період її розвитку з 1933 р. до кінця Другої світової війни можна окреслити як протофашизм”. І, врешті-решт, додає: “Та все ж Донцов був ближчий до іншої ідейної течії, яка народилася в Німеччині, – «консервативної революції»”.

7. У п'ятому розділі, характеризуючи ідеологічні засади ОУН, здобувач надто абсолютизує ідеологічні дискусії в межах організації, надає надмірного значення окремим писанням, які не лише не були офіційною доктриною ОУН, але й ніколи не публікувались, тобто не були відомі широкому загалу членів організації;

8. На с. 240 дисертант стверджує, що “Після вбивств Перацького та Бабія поліція заарештувала велику групу діячів ОУН, серед них Бандеру”. Проте відомо, що С. Бандеру арештували 14 червня 1934 р. за день до убивства Б. Перацького і за понад місяць до вбивства І. Бабія. Це важливий нюанс, котрий рельєфно характеризує постать тодішнього крайового лідера ОУН, який міг “купити” особисту свободу шляхом “здачі” інформації про замах, але не скористався цією нагодою;

9. Надмірно захоплюючись проведенням паралелей між хорватською “Усташею” та ОУН, дисертант стверджує: “Неважко спостерегти паралелізм історії «Усташі» й ОУН і в інших аспектах: обидві організації виникли майже одночасно, у 1934 р. здійснили свої найгучніші теракти, відтак пішли на співпрацю з державами «Осі» й у 1941 р. проголосили незалежність за німецької окупації. Але після цього їхні долі розходяться: режим усташів нацисти підтримали, а ОУН піддали репресіям. Незалежна Держава Хорватія 1941–1945 рр. – добрий приклад того, якою могла б бути Українська Держава під егідою Третього Райху, якби вона постала. Розігнавши в липні 1941 р. уряд Ярослава Стецька, гітлерівці запобігли повторенню в Україні хорватського сценарію” (с. 305). Проте, на наш погляд, науковець “прогледів” очевидні відмінності між двома рухами. По-перше, усташі до 1941 р. були переважно емігрантською, яка після

Лікського повстання 1932 р. мала слабкий вплив у Хорватії і, на відміну від ОУН, не могла похвалитися розгалуженою підпільною мережею на батьківщині. Тому усташі справді “отримали” свою державність з рук нацистів і фашистів, а тому будували її за їхніми “рецептами”. По-друге, оунівці (якщо йдеться про бандерівську організацію) в 1941 р. категорично відмовлялися від Словацького чи Хорватського типу ерзац-державності (про що повідомили Берлін відповідним меморандумом від 23 червня 1941 р.). Оунівці вважали, що незалежність України і своє право її оголосити вони досягли роками підпільної боротьби, а тому погоджувалися лише на рівноправне союзництво з державами Осі. Відтак, роблячи прогнози про нереалізований потенціал “фашистської державності” під прапором ОУН, дослідник стає на “крихкий лід” футуристичних прогнозів, які лежать поза межами інтересів історичної науки.

Проте наведені вище зауваження аж ніяк не впливають на вагомість і результативність дослідження, не псують загального позитивного враження від дисертаційної роботи і носять рекомендаційний характер.

Автореферат дисертації адекватно відображає основний зміст і висновки дисертації, яка є завершеною науковою працею, що розв’язує важливу дослідницьку проблему і є вагомим внеском до скарбниці вітчизняної історіографії.

О. Ю. Зайцев (відповідь на зауваження):

Шановні колеги! Я дуже дякую Іванові Казимировичу Патриляку за такий відгук. Він надзвичайно сумлінно поставився до своїх обов’язків опонента, про що свідчать дев’ять дуже розлогих зауважень, які він зробив. Я спробую на деякі з них відповісти по суті.

За деякі зауваження я можу Івану Казимировичу лише подякувати, зокрема за те, що він звернув мою увагу на неточність формулювання стосовно арешту Степана Бандери. Це справді так, і я дякую за це зауваження. На своє виправдання можу лише сказати, що та чи інша дата арешту Бандери в тому, що стосується основного змісту моєї дисертації, таки нічого не міняє, хоча, якби я займався особистістю Бандери, безумовно, це було б суттєво.

Так само справедливі деякі зауваження, зроблені стосовно джерельної бази. Лише можу сказати, що інформаційно-аналітичні матеріали польської поліції мали б для мене більше значення, якби йшлося про подієву історію, але вони дуже бідні, якщо йдеться про інтелектуальну історію.

І далі суттєвіші зауваження. Зокрема опонент, як і попередній опонент, Віктор Голубко, дорікає мені за те, що недостатньо уваги приділено постаті Миколи Міхновського, при чому Іван Казимирович твердить, що у Міхновського уже була “більшість базових доктринальних ознак інтегрального націоналізму”. Відповідаю обом опонентам. Так, постать Міхновського мала велике, я б сказав, символічне значення для націоналістичного руху, і ОУН часом навіть розглядала його як свого предтечу. Але чи справді твори Міхновського уже містять у собі більшість базових доктринальних ознак інтегрального націоналізму? З цим я не погоджуюсь. Та цитата, яку навів Віктор Голубко, свідчить про те, що Міхновський був послідовним націоналістом, але націоналістом не інтегральним. Я наведу лише одну цитату, яка, на мій погляд, прямо суперечить тому, що я кваліфікую як інтегральний націоналізм. Це досить відома цитата з Міхновського. Він пише: “...Ідея космополітизму й гуманізму не тільки не є противна ідеї націоналізму, навпаки – є тільки впливом її, тільки її продовженням, розвитком. Космополітизм розширює, розповсюджує ідеї вітчизни на цілий всесвіт. З погляду космополітичного, усі люди – це

спілка спілок (союз союзів), себто космополітизм уявляє собі спілку всієї людськості як загальну спілку окремих спілок. А окремі спілки найлегше можуть закладатись... іменно поміж людьми, які вже з'єднані самою природою через спільну мову, психічну схожість, культурну близькість" і т. д. І далі він пише, що "натуральні національні спілки становлять велику вселюдську спілку...". Буквально все в цій цитаті інтегральному націоналізму суперечить, не кажучи вже про те, що самі слова "космополітизм" і "гуманізм", скажімо, в устах Донцова могли бути лише лайкою. І на відміну від Донцова, який однозначно ставить націю вище і від людства, і від окремої особи, і на відміну від інтегральних націоналістів, які розглядають націю як єдиний організм, Міхновський намагається гармонізувати націю, людину і людство та розглядає націю як спілку індивідів. Тому я не погоджуюся вважати Міхновського інтегральним націоналістом, але визнаю слушність зауважень і доходжу висновку, що таки треба було приділити більше уваги порівнянню націоналізму Донцова і націоналізму Міхновського. Я можу лише пообіцяти: зараз я працюю уже над наступним проектом, який називається "Дмитро Донцов: львівський період діяльності". Я сподіваюся, що я його доведу до кінця, і просто обіцяю, що в цьому проекті буде приділено увагу зіставленню Міхновського і Донцова.

Наступне зауваження (я вже узагальнюю) стосується того, що я беру тільки деякі різновиди європейського інтегрального націоналізму, але ігнорую інші. Третій розділ має характер впровадження у тему, він не "гумовий", і тому, справді, багато різновидів європейського націоналізму я проігнорував. Але, знову ж таки, кажу про майбутнє. Наступний проект після Донцова, який я подав і сподіваюся отримати на нього грант, має назву "Ультранационалізм у недержавних націях Східної Європи (1918–1941)". І в цьому проекті фігурують і усташі, і Внутрішня македонська революційна організація, і словацькі глінківці, правда, немає гунгаризму.

Дуже важливе зауваження, методологічне й типологічне, стосується того, що фашизм, на думку Івана Патриляка, не є різновидом інтегрального націоналізму, а є гібридом. На що я можу сказати, що будь-яка ідеологія, в принципі, є гібридом. У тому числі всякий націоналізм, якщо ми говоримо про конкретний націоналістичний рух, а не абстрактний політичний принцип, завжди є гібридною ідеологією, хоча б тому, що націоналізм сам по собі не дає відповіді на всі питання суспільного життя і повинен, так би мовити, брати на допомогу інші теорії.

Якщо ми говоримо про фашизм, то я погоджуюся з Пітером Дейвісом і Дерекем Лінчем, які пишуть, починаючи з того, що й Іван Казимирович: "...Важливо розуміти, що націоналізм – це тільки один зі складників фашизму, хоч і найбільш явний". Але далі вони наголошують, що націоналізм є основоположним елементом фашизму, а, скажімо, соціалізм, консерватизм, інші складники – ні. Іншими словами, в будь-якій ідеології можна виділити комплекс ідей, які є ядром, і комплекс ідей, які є периферією. Я іду тут за школою "нового консенсусу" в студіях з фашизму, прихильники якої практично всі одногolosно стверджують, що ядром фашизму є ультранационалізм, а цей термін практично тотожний терміну "інтегральний націоналізм". Однак я визнаю, що й те, про що казав Іван Казимирович, це теж потужний напрям в історіографії, який заперечує можливість зараховувати фашизм до націоналізму. Наприклад, Олександр Мотиль взагалі відкидає будь-яку спільність. Таким чином, це питання дискусійне. І далі з деякими зауваженнями я можу дискутувати, але за браком часу їх опускаю.

Дуже важливе зауваження про те, що я нібито прогледів очевидні відмінності між усташами і ОУН. Думаю, я їх не прогледів, тому що про устахів у мене йдеться

у двох місяцях: перший раз у третьому розділі власне про усташів, а другий раз у п'ятому в порівнянні з ОУН. У першому випадку я пишу майже те, що говорить Іван Казимирович. Цитую сам себе: “До 1941 року «Усташа» не була масовою організацією, ставши такою лише в обставинах німецької окупації, коли за підтримки нацистів прийшла до влади, а Павелич очолив Незалежну Державу Хорватію”. Справді, усташі перед війною мали слабшу мережу в Хорватії, ніж ОУН у Галичині. Але якщо порівнювати Хорватію не з Галичиною, а з цілою Україною, то ми побачимо, що різниця в організаційній мережі і потужності впливу між “Усташею” та ОУН не така вже й значна. Важливо не те, яка з цих організацій мала більш розгалужену структуру і опору. Для їхнього порівняння важливо, що ні одна, ні друга не мала достатніх ресурсів, щоб самотужки здійснити національну революцію. Тому і одна, і друга шукали зовнішньої підтримки і цілком логічно прийшли до тих держав, які найбільше були зацікавлені в ревізії Версальської системи, а саме до держав Осі.

Іван Казимирович, посилаючись на меморандум ОУН від 23 червня 1941 р. до нацистської Німеччини, говорить про те, що, мовляв, ОУН рішуче відкинула можливість здійснення в Україні державності за хорватським і словацьким зразками. Що мається на увазі? Я тут напевно просто висловлю здогад, що має на увазі Іван Казимирович. Дійсно, в цьому меморандумі читаємо: “Треба ствердити, що для вирішення українського питання немає ніякої аналогії. Від 1938 р. в Європі виникли дві нові держави: Словаччина і Хорватія. Не беручи до уваги різницю в площі і кількості населення країн, українська проблема має набагато більше значення...” і т. д. Чи впливає з цього, що ОУН рішуче відкинула пропозицію створити державу за хорватським чи словацьким зразком? Ні, тому що такої пропозиції їй ніхто не робив, і не було від чого відмовлятися. Друге, чи впливає з того, що, якби була можливість створити хоча б таку державу і з таким ступенем незалежності як Незалежна Держава Хорватія, то ОУН би її гордо відкинула? Знову ж таки, ні. Я думаю, що оунівці були не догматиками, а реалістами. І, безперечно, якби була можливість створити бодай напівнезалежну державу, вона б на це погодилась, сподіваючись, що в майбутньому досягнуть справжньої незалежності.

І далі йде дуже суттєве методологічне зауваження. Іван Казимирович стверджує, що моє припущення, що, якби така держава була створена, то Незалежна Держава Хорватія могла б розглядатися як приклад чи модель того, якою могла бути Українська держава, виходить за межі науковості. Я з цим не можу погодитись. Аналогічне зауваження робив мені Володимир В'ятрович, він називає це “якбитологія”. Так от, я всерйоз вважаю, що те, що називають “якбитологією” – це цілком легітимна і евристично вартісна діяльність для історика, тільки в сучасній історіографії це називається дослідженням історичних альтернатив чи так званих “точок біфуркації”. От власне 1941-й рік був для України і Німеччини, для Другої світової війни такою точкою біфуркації. Я думаю, що у нас, особливо якщо йдеться про інтелектуальну історію, часом немає іншого засобу оцінити потенціал якоїсь ідеології, як робити такі уявні експерименти: що було б, якби той чи інший ідеологічний постулат був реалізований. Я розумію, що це спірна теза, але у всякому разі погодьтеся, Іване Казимировичу, що з точки зору історичної науки такі припущення мають право на існування.